

**"SAAMANI KUVA ON MASENTAVA"
– NÄKEMYKSIÄ SUOMALAISTEN SOTAPÄIVÄKIRJOJEN
LÄHDEARVOSTA, KÄYTÖSTÄ JA SÄILYTTÄMISESTÄ**

"...saamani kuva on masentava. Olen tutkinut monta kymmentä sotapäiväkirjaa ja kaikissa esiintyy ammottavia aukkoja, jopa tärkeimpienkin virkatiedotusten ja tapahtumien suhteen, ja useimmat ovat niin puutteellisia, että niiden arvo tutkimukselle lienee mitätön."

Kenraaliluutnantti Harald Öhquist 1961¹

"Minä olen muistelmani kirjoittanut antaessani pirun tarkat ohjeet miten sotapäiväkirjoja pidetään. Jos niitä on pikkuisenkin noudatettu, sieltä löytyy totuus."

Kenraaliluutnantti Aksel Fredrik Airo 1978²

Ensiksi mainittu Öhquistin negatiivinen näkemys liittyy Suomen puolustusvoimien piirissä käytyyn keskusteluun sotapäiväkirjoista (spk) sotahistoriallisen tutkimuksen lähdemateriaalina. Jälkimmäisen persoonallisen tulkinnan esitti puolestaan A. F. Airo eräässä laajemmassa haastattelussa. Tunnettujen evp-upseereiden käsitykset aiheesta ovat selvästi ristiriidassa keskenään. Tässä artikkelissa selvitetään, kumpi tunnettu kenraaliluutnantti näyttäisi olevan oikeassa. Saadaksemme vastauksen tuohon kysymykseen meidän on tarkasteltava sotapäiväkirjoja lähdekriittisesti. Niitä arvioidaan pätevyyden, luotettavuuden ja edustavuuden kannalta. Samalla artikkelissa pohditaan niitä rajoja, joiden puitteissa sotapäiväkirjat ovat tutkijoille käyttökelpoisia lähteinä, sekä tehdään käytännönläheisiä havaintoja sotapäiväkirjojen lähdearvosta, tulkinnasta ja tallettamisesta. Lopuksi sivutaan lyhyesti nykytilannetta ja sotapäiväkirjojen tulevaisuutta sekä kommentoidaan sotapäiväkirjojen antia johtamiselle.

Mikä ihmeen sotapäiväkirja?

Sotapäiväkirja voidaan rinnastaa laivan lokikirjaan eli laivapäiväkirjaan, johon merkitään tarkasti kaikki oleelliset tiedot, jotka tapahtuvat laivalla matkan aikana. Samalla tavalla se on sukua ilma-alusten ja muiden joukkoliikennevälinei-

den mustille laatikoille (sotilaskoneissa käytetään lisäksi lentäjä- ja konekohtaisia lentopäiväkirjoja). Sotilaallisessa mielessä sotapäiväkirjat ovat historiallisia asiakirjoja, jotka kertovat joukkojen hallinnosta, operaatioista sekä niiden muusta toiminnasta. Sotapäiväkirja ei ole mikään suomalainen keksintö. Esimerkiksi Britannian armeijassa pidettiin jo 1800-luvun puolivälistä alkaen joukkokohtaisia (yleensä pataljoona- ja patteristotasolta) sotapäiväkirjoja, joiden pitämisen lähtökohdaksi oli joukkojen identiteetin ja perinteiden vaaliminen. Siihen liittyen otettiin huomioon myös historiankirjoitustarpeet. Brittiläisen kansainyhteisön piirissä laaditut sotapäiväkirjat eivät yleensä nosta yksilöä esiin. Niitä pidetään kuitenkin tärkeimpinä ensikäden lähteinä.³ Suomessa vuonna 1918 valkoisella puolella oli tiedossa sotapäiväkirjanpidon periaatteet, mutta käytännössä niitä pidettiin vaihtelevasti.⁴

On syytä tehdä ero yksityishenkilöiden sota-aikana pitämien yksityisten päiväkirjojen ja virallisten sotapäiväkirjojen välille. Krimin sodassa sairaanhoitajana toimineen Florence Nightingalen tai Yhdysvaltojen sisällissodassa palvelleiden kenraalien pitämiä päiväkirjoja kutsutaan yleisesti sotapäiväkirjoiksi.⁵ Suomesakin poliittiset päättäjät, upseerit, yksittäiset sotilaat ja siviilit tekivät sotavuosi-
na omia päiväkirjamerkintöjään.

Sota-arkiston makasiineissa

Sotapäiväkirjat ja niihin läheisesti liittyvät taistelukertomukset ovat tänä päivänä kantakorttien ohella Sota-arkiston (SArk) käytetyimpiä lähteitä. Se ei ole ihme, sillä Sota-arkiston kokoelmiin talletettujen sotapäiväkirjojen määrä laskeaan kymmenissä tuhansissa. Spk-sarja sisältää tällä hetkellä noin 3 560 talvisodan sekä 23 220 jatkosodan sotapäiväkirjaa ja taistelukertomusta. Aiemmin sotapäiväkirjat olivat muun toiseen maailmansotaan liittyvän arkistoinneksen (yhteensä noin 20 hyllykilometriä) seassa, mutta sittemmin ne koottiin omaksi sarjaksi. Näin ollen ns. provenienssiperiaate ei täydellisesti toteudu säilytystavan kohdalla, vaikka laatija onkin helposti identifioitavissa. Sota-arkistossa on kilometreittäin järjestämätöntä aineistoa, jota seulottaessa löytyy vuosittain useita "uusia" sotapäiväkirjoja, niiden kopioita tai ainakin sotapäiväkirjojen konsepteja ja otteita. Toisinaan on vaikea tunnistaa jäljennös alkuperäisestä. Sota-arkisto saa täydennystä spk-sarjaansa vähäisessä määrin myös luovutuksina. Yhä edelleen perikunnat ja muut lahjoittavat sotapäiväkirjoja (joskus kopioina) Sota-arkistoon, jonne ne puolustusvoimien omaisuutena kiistatta kuuluvatkin.⁶

Spk-sarjassa on paljon puutteita. Joiltakin joukoilta sotapäiväkirjat puuttuvat kokonaan tai ainakaan ne eivät ole koskaan saapuneet Sota-arkistoon. Puutteita on esimerkiksi talvisodan kenttätykistöjoukkojen kohdalla. Jatkosodan Jääkäripataljoona 7:ltä (JP 7:ltä) puuttuu ainoastaan yksi sotapäiväkirja: konekiväärikomppanian. Se on kuitenkin kyseisen joukkoyksikön vaiheiden selvittämisen kannalta haitallista, sillä juuri konekiväärijoukkueet, joiden toiminnan käsittely muutenkin jää helposti vähäiseksi, alistettiin usein kiväärikomppanioille. Sotapäiväkirjoja ei aina edes ennätetty tai muistettu pitää. Sota-aikana niitä myös katosi tai tuhoutui, erityisesti viime sotien loppuvaiheissa, esimerkiksi Valkeasaaressa ja Viipurissa kesäkuussa 1944. Usein menetetyt sotapäiväkirjat kuitenkin korvattiin muutaman päivän viiveellä aloittamalla niiden pito uudestaan. Tämä teki niiden sisältämistä aikamääristä helposti epätarkkoja.⁷

Virallisten sotapäiväkirjojen ohella monet sotilaat pitivät, kuten alussa mainittiin, omaa henkilökohtaista (sota)päiväkirjaansa, jotka sisältävät monesti suurempaa ja kriittisempää tekstiä kuin viralliset. Yksityishenkilö on vapaammin valinnut, mistä haluaa kirjoittaa. Henkilökohtaisten päiväkirjojen, joita on talti-oitu jonkin verran myös Sota-arkiston yksityisarkistoihin (ns. pikkukokoelmiin), käyttöä saattaa toisinaan hankaloittaa niiden luvanvaraisuus. Niiden taso on vaihteleva: osa niistä on kielellisesti ja tyyllillisesti huoliteltuja, mutta suuri osa niistä on kronikan kaltaisia. Niissä kuitenkin kuvataan paikoin avoimesti mielialoja ja tunnelmia.⁸ Yksityisiä (sota)päiväkirjoja on myös vuosien varrella julkaistu. Ne kertovat erityisesti julkaisuajankohdan oloista. Niistä tunnetuin lienee Kannaksella 5. Divisioonan (5. D:n) huoltopäällikkönä toimineen Wolf H. Halstin *Talvisodan päiväkirja*. Halsti oli kirjoittanut jo ennen sotaa useita kirjoja, ja hän tekee kokemastaan teräviä havaintoja.⁹

Yrjö Ruudun muistikirjat on niin ikään talletettu Sota-arkistoon. Lasse Laaksozen mukaan ne ovat tutkimukselle erityisen arvokkaita, sillä Ruutu työskenteli Päämajassa tehtävänään kerätä materiaalia myöhempää historiantutkimusta varten. Hän teki jatkuvasti rintamalla tai esikunnissa vieraillessaan merkintöjä muistikirjojihinsa. Ruudun tekemät huomiot koskevat muun muassa talvisodan loppuvaiheen hermopainetta. Jatkosodan aikana Ruutu toimi Päämajan sota-historian toimistossa, jonka päällikkö, eversti Heikki Nurmio, vastasi Päämajan sotapäiväkirjan pidosta. Toimiston työntekijöiden tehtävänkuvat oli suunniteltu juuri silmällä pitäen tulevan tutkimuksen tarpeita.¹⁰

Laatijan näkökulman huomioon ottaminen

Laatijan taustan ja kompetenssin selvittäminen on prioriteetti, koska sillä on ollut huomattavaa merkitystä sotapäiväkirjan sisältöön ja edelleen lähdearvoon. Lähdekritiikin kannalta on tärkeää selvittää, miten lähellä tapahtumia laatija on ollut ja mitkä edellytykset hänellä on ollut tuntea kirjoittamansa asiat. On olennaista tunnistaa, että pitäjä kertoo siitä, mikä on ollut kirjoitushetkellä tiedossa. Joka tapauksessa useita joukko-osastohistorioita kirjoittanut Kimmo Sorko päättelee, että talvisodan sotapäiväkirjurit olivat kokemattomia erityisesti perusyksikkötasolla (komppania, eskadroona, patteri tai vast.). Kenttäolosuhteet olivat muutenkin epäedulliset kirjallisiin töihin.¹¹

Pitäjä saattoi myös vaihtua kesken urakkansa. Näin tapahtui esimerkiksi talvisodan Kevyt Osasto 13:ssa ja Hämeen Ratsurykmentissä jatkosodan loppuvaiheessa. Molemmissa tapauksissa tämä johtui adjutanttin kaatumisesta. Adjutantti laati myös taistelukertomukset. Sotapäiväkirjan pitäjän olisi periaatteessa tullut olla upseeri, ”jolla on siihen hyvät edellytykset ja kaikissa olosuhteissa mahdollisuudet”. Jos näin tapahtui, niin sillä oli merkitystä, oliko kyseessä aktiiviupseeri vai reserviupseeri. On niin ikään syytä tuntea pitäjän aselaji: tykistöupseeri painotti erilaisia seikkoja kuin kiväärijalkaväen edustaja. Käytännössä pitäjä on monesti, ainakin komppaniatasolla, ollut jokin aliupeeri tai kirjuri. Tosin määräys ylös kirjattavista asioista on siinäkin tapauksessa saattanut tulla esimieheltä. Talvisodan Jalkaväkirykmentti 64:n (JR 64:n) 7. komppaniassa sotapäiväkirjaa pitänyt korpraali E. Estama oli diletantti, mutta hän höysti Matti Lukkarin mukaan päivän tapahtumien kerrontaa ”omilla tuoreilla ajatuksillaan ja huomioillaan”.¹²

Yhtymien esikunnissa operatiivinen toimisto eli toimisto III (kuten nykyäänkin G3) vastasi sotapäiväkirjan pidosta. Talvisodan JP 4:ssä asia oli hoidettu esimerkillisellä tavalla. Tiedustelu-upseeri E. Merjamo piti tarkasti sotapäiväkirjaa. Merjamon ollessa maastossa esikunnan komentoryhmän alikersantti toimi hänen sijaisenaan merkiten tärkeät asiat erilliselle paperille. JP 4:ssä ei laadittu kirjallisia käskyjä, mutta Merjamo kirjoitti suullisten käskyjen sisällön pääpiirteittäin sotapäiväkirjaan. Lähettiupseeri Osmo Rasilo piti Rukajärvellä JR 10:n II pataljoonan sotapäiväkirjaa ja laati taistelukertomusten pohjat, jotka pataljoonan komentaja Toivo Hannila stilisoi ja laittoi sitten omiin nimiinsä. Joskus peräti komentaja on saattanut olla itse aktiivinen sotapäiväkirjan pidon suhteen. Esimerkiksi jatkosodan Rajajääkäripataljoona 6:n komentaja Antti Seitamo piti itse joukkoyksikkönsä sotapäiväkirjaa. Seitamolla oli tapana lisäillä sotapäiväkirjoihin ja taistelukertomuksiin subjektiivisia ja omaa rooliaan korostavia sekä muita kritisovia kannanottoja.¹³

Sotapäiväkirjan pitäjä ei ole aina voinut olla komentajan välittömässä läheisyydessä. Pienemmässä yksikössä tuo ennakkoehto oli helpompi täyttää. Isommissa joukoissa ja esikunnissa yhteys katkesi kiireisinä aikoina pitkäksikin ajaksi, mikä jälkeen sotapäiväkirjaan ehdottomasti kuuluva aineisto oli ehtinyt jo "häipyä asianomaisten muistista". Suomen armeijassa upseereita jouduttiin käyttämään moninaisesti tehtäviin. Tämä koski myös sellaisia päällystön edustajia, joiden tehtävänä oli sotapäiväkirjan pito, ja joiden olisi pitänyt seurata komentajaansa varjon lailla.¹⁴

Sotapäiväkirjan pito-ohjeet ja tehtävä

Sotapäiväkirjat olivat Suomessa maailmansotien välisenä aikana järjestettyjen sotaharjoitusten opetus- ja arvostelukohteita. Sotaharjoitusten erotuomarit painottivat osittain sotapäiväkirjojen pitoa ja taistelukertomusten laatimista. Pääpaino kohdistettiin taistelukertomusten laatuun. Esimerkiksi sotaharjoituskertomuksen kokoaminen vuoden 1937 armeijakunnan talvisotaharjoituksesta vaikeutui ja hidastui taistelukertomusten puutteiden ja kirjavuuden vuoksi. Harjoituksesta laaditun julkaisun mukaan taistelukertomukset olivat ylimalkaisia, aukollisia ja laadintatyössä oli ilmennyt selvää huolimattomuutta. Sotapäiväkirjat jäivät toisarvoisiksi, mutta niitä käskettiin pitää – osin taistelukertomusten kanssa yhdessä – harjoitusten johtajien käskystä rauhanajan sotaharjoituksissa esikunnissa sekä joukkoyksikkötasolta ylöspäin. Elokuussa 1939 järjestetyssä armeijan suuressa sotaharjoituksessa ei ehditty pitää kunnolla sotapäiväkirjoja. Harjoituksiin osallistuneiden joukkojen johtajat kuitenkin näyttävät suhtautuneen ilmeisen vakavasti asiaan, sillä he pyysivät puolustusministeriön koulutusosastolta lisäaikaa sotapäiväkirjojen ja taistelukertomusten palauttamiseen. Viimeiset asiakirjat palautettiin vasta syyskuun lopussa. Puhtaaksikirjoitetut sotapäiväkirjat olivat eräänlaisia toimenpideluetteloita, mutta taistelukertomukset olivat puolestaan seikkaperäisempiä koosteita tapahtumista.¹⁵

Toisen maailmansodan aattona Suomen armeijassa käskettiin pitämään sotapäiväkirjaa kaikissa esikunnissa ja joukoissa aina erillisen joukkueen tasolle saakka. Voimassa olleessa mutta vanhentuneessa *Kenttäohjesäännön I osassa (K.O. I)* puhuttiin tosin joukkoyksikkötasosta. Pitoa piti jatkaa "sotakannallaolon ajan".¹⁶ Näin ollen talvisodan sotapäiväkirjat kattavat myös Ylimääräisten (kertaus)harjoitusten eli YH:n ajan lokakuusta 1939 alkaen. Mobilisoidussa kenttäarmeijassa näyttää YH-vaiheessa esiintyneen huomattavaa tottumattomuutta tai välinpitämättömyyttä sotapäiväkirjojen pitämistä kohtaan. Tämä ilmenee siten, että ainoastaan

pieni osa perusyksiköistä piti sotapäiväkirjaa ohjeiden edellyttämällä tarkkuudella. Vastaavasti monissa tapauksissa sotapäiväkirjojen pito lopetettiin sotatoimien kanssa yhtä aikaa tai pian niiden päättymisen jälkeen. Näin ollen tutkijan voi olla vaikea selvittää joukon myöhempää toimintaa sekä kotiuttamisprosessia.¹⁷

Ohjeissa käskettiin merkitsemään tapahtumat verekseltään kronologisessa järjestyksessä sotapäiväkirjaan. Merkinnät tuli mahdollisuuksien mukaan tehdä päivittäin minuutin tarkkuudella. Keskeinen ohje oli: "Sotapäiväkirjan tulee sisältää tarkat tiedot kaikesta toiminnasta." Aina mainittavia seikkoja olivat muun muassa muutokset alistussuhteissa, sota- tai taistelujaotuksessa sekä päällystössä. Periaatteessa pitäjiä ohjeistettiin myös huomioimaan mieliala, sää, keli, huoltotilanne, terveydentila, marssit, majoitusolot, huolto- ja maastovaikeudet, ryhmitys, tiedustelu jne., koska niillä oli vaikutusta toimintaan. Sotapäiväkirjaan olisi pitänyt kirjoittaa tilanteenarvostelut ja toimenpiteiden perustelut.¹⁸

Merkintöjä voitiin selventää käyttämällä peite- tai muita piirroksia, taistelukertomuksia tai muita liitteitä, jotka piti numeroida ja koota omaksi vihkokseen (jos niitä oli runsaasti). Puutteellista sotapäiväkirjaa oli täydennettävä laatimalla toimintakertomus, joka tuli liittää alkuperäisen sotapäiväkirjan liitteeksi.¹⁹ Rykmentin taistelukertomukset koostettiin pataljoonien kertomuksista. Taistelukertomuksista tuli ilmetä tapahtumat, tappiot, kulutetut ampumatarvikkeet sekä vastustajan joukot ja niiden tappiot.²⁰

Sotapäiväkirjoja piti käsitellä ja säilyttää kuten salaisia asiakirjoja. Näin ollen niistä ei myöskään olisi saanut tehdä kopioita yksityisille henkilöille, mutta käytännössä niin tehtiin. Alkuperäiset sotapäiväkirjat tuli lähettää Sota-arkistoon vuosittain helmikuussa, mutta puhtaaksikirjoitetut sotapäiväkirjat tuli jättää esikunnalle tai yksikölle ja luovuttaa Sota-arkistoon muiden asiakirjojen mukana. Autenttisuus varmistettiin siten, että puhtaaksi kirjoitettua tuli käsitellä arvottomana, mikäli alkuperäinen oli hävitetty. Asianomaisen joukon komentajan tai päällikön tuli valvoa sotapäiväkirjan pitoa sekä huolehtia myös siitä, että pitäjä sai koko ajan ja nopeasti kaikki sellaiset tiedot, jotka tuli kirjata sotapäiväkirjaan. Valvontakeinona määrättiin suoritettavaksi tarkastuksia.²¹

Ohjeet päättyivät toteamukseen: "Hyvin pidetty sotapäiväkirja on takeena siitä, että sotilaiden tekojen, saavutuksien ja uhrien rohkaiseva ja velvoittava muisto säilyy sotahistorian aikakirjoissa jälkipolvien tietoisuuteen." Pitämisen päätavoitteena oli Öhquistin sanoin jättää "sotahistorian tutkijoille mahdollisimman luotettava ja täydellinen tietolähde". *K.O. I:ssä* mainittiin lisäksi, että sotapäiväkirjoihin tuli kirjata sellaisia seikkoja, "joilla voi olla merkitystä sotatoimille ja niiden myöhemmälle arvostelemiselle".²²

Teoria vs. käytäntö

Sotapäiväkirjojen lähdearvoa, kuten Öhquist on havainnut, vähentää osaltaan se seikka, että tosiasiaissa vain ani harvat suomalaisista sotapäiväkirjoista sekä talvi- että jatkosodan vuosilta täyttävät kirjaimellisesti edellä mainitut pito-ohjeet. Sota-arkistollakin oli oma sotapäiväkirjansa, mutta sen pito lopetettiin kesken, eikä se muutenkaan ole – yllättävää kyllä – edustava esimerkkitapaus. Selkeistä ohjeista huolimatta sotapäiväkirjat olivat siis heterogeenisiä sisältönsä ja ulkoasunsa puolesta. Näin ollen niiden lähdearvossa suuria eroja. Sotapäiväkirjan pito ei ollut ensisijainen tehtävä, vaan sitä täytettiin ajan ja tilanteen salliessa. Haitarin toisessa ääripäässä ovat yksityiskohtaiset sotapäiväkirjat ja toisessa sellaiset lakoniset luettelot, joista selviävät vain ruokailuajat. Veli-Matti Syrjö on havainnut, että sodan ajan asiakirjoille on tyypillistä eräänlainen improvisoitu tyyli. Tämän voi todeta koskevan myös sotapäiväkirjoja. Näin ollen ne ovat toisinaan muodoltaan perin vaatimattomia. Ne ovat yleisimmin lyijykynällä laadittuja käsikirjoitusvihkoja ja niiden luonnoksia, toisinaan taas musteella tai koneella puhtaaksikirjoitettuja. Ne saattavat parhaimmillaan olla viralliseen lomakevihkoon laadittuja, mutta usein niiden pitoon on käytetty mustia vahakantisia tai sinisiä kouluvihkoja. Heikoimmillaan sotapäiväkirjat koostuvat epämääräisistä paperinipuista.²³

Pataljoonatasoisen sotapäiväkirjoissa otetaan usein yksityiskohtaisesti kantaa yhteistoimintakysymyksiin, täydennyksiin, siirtoihin sekä epäsuorasti taktiikkaan. Laaksonen toteaa sotapäiväkirjojen toisinaan sisältävän jopa tehtyjen ratkaisujen perusteluita. Suurempien joukkojen kohdalla sisältö on tiiviimpi, ja se muistuttaa paikoin luetteloa. Erityisesti alempien johtoportaiden ilmoitukset on saatettu kirjata vain lyhyesti. Esimerkiksi talvisodan 9. DE:n sotapäiväkirja oli muodostunut ainoastaan tilanneilmoituksista ja käskyistä. Kannaksella talvisodassa toimineiden yhtymien esikuntien sotapäiväkirjoissa käskyt (niin annetut kuin saadutkin) on usein mainittu vain niiden tunnistamiseen käytetyillä numeroilla. Ylempien johtoportaiden sotapäiväkirjat molempien sotien ajalta ovat yleensä koosteita muilta (alemmilta johtoportailta, naapureilta ja ylempää) saaduista tiedoista. Ylempien esikuntien sotapäiväkirjoista saa kuitenkin Tapio Tiihosen mukaan selvän kokonaiskuvan käskyistä ja tilanteesta. Etulinjan joukkojen sotapäiväkirjat ovat luonnollisesti tarkempia taistelujen kuvausten osalta.²⁴

Jos sotapäiväkirjojen merkinnät hektisistä sotatoimista saattavat jäädä niukoiksi ja lyhyiksi, niin asemasodan aikana sotapäiväkirjojen tietosisältö supistui niin ikään. Pelkistetyimmillään saatettiin jotakin hiljaista päivää kommentoida ainoastaan ei erikoista- tai ei mainittavaa -maininnoilla. Esimerkiksi jatkosodan

JR 9:n sotapäiväkirjojen merkinnät keskittyivät ilmoituksiin rauhallisuudesta eri lohkoilla, yleistietoihin vihollisesta ja sen tekemistä tiedusteluhyökkäyksistä, tappioutilastoihin sekä kulutettuihin ampumatarvikkeisiin. Asemasodan aikana sotapäiväkirjat saivat ainakin hienoja kansikuvia.²⁵

Joka tapauksessa sotapäiväkirjoista avautuu näkökulma taisteluiden kulkuun. Niistä paljastuu sellaisia seikkoja, joita muista lähteistä ei ole saatavissa. Niistä heijastuvat muun muassa huhut. Peitepiirroksot ja kartat kertovat osittain johdon käsityksistä, ja niihin sisältyvät reunamerkinnät suunnitelmista ja ennakoinnista. Sotapäiväkirjoista selviää myös sellaisia seikkoja, kuten alemman päällystön suuri merkitys taistelutoiminnassa, sotilaiden turvautuminen esimiehiinsä, taistelukelpoisen joukon suhde rivivahvuuteen, toiminnan luonne sekä käytetyn taktiikan sopimattomuus.²⁶

Virallisista sotapäiväkirjoista on yleensä turha etsiä pitäjän tai hänen edustamansa joukon arvioita tai mielipiteitä. Arvoväritteisiä ilmauksia (esimerkiksi ryssä-sanan käyttöä) niissä esiintyy viljalti. Tunnepitoiset merkinnät ovat harvinaisia. Joitakin poikkeuksia on kuitenkin löydettävissä. Teuvo Rönkkösen havaintojen mukaan selvän poikkeuksen muodostaa Moskovan rauhan allekirjoittaminen maaliskuussa 1940. Erityisesti karjalaisissa joukoissa rajansiirto koettiin epäoikeudenmukaisena. Talvisodan Osasto Pajarin sotapäiväkirjassa on paljon puhuva kommentti: "Kaikki olivat miehistöstä päällystöön saakka kuin puulla päähän lyötyjä. Koko päivä kului jonkunlaisessa tylsyyden tilassa." Rukajärvellä asemansa pitäneen Jalkaväkirykmentti 10:n erään komppanian sotapäiväkirjassa mainitaan aselevon tulosta syyskuussa 1944: "Meille kaikille vielä tuntematon ja arvaamaton rauha."²⁷

Sisällölliset puutteet

Vaikka sotapäiväkirjojen syntyprosessin ja tarkoituksen pitäisi antaa niille ainakin periaatteessa korkeahko todistusvoima, harvoin ne kuitenkaan edustavat absoluuttista totuutta. Ne eivät yleensä myöskään välttämättä anna kovin selkeää kuvaa tapahtuneesta.²⁸ Esimerkiksi talvisodan JR 65:n I pataljoonassa komppanianpäällikkönä toiminut Niilo Tammisalo aktivoitui selvittelemään Kuhmon sotatapahtumien ylöskirjaamisessa esiintyneitä epäselvyyksiä:

"...(ne) olivat...yleensä hyvin vajavaisia, kuten varsinkin näin sodan alkuvaiheessa oli odotettavissakin, sillä tietojen hankkiminen sotatoimien yhä jatkuessa oli hyvin vaikeata. Yleistiedot tilanteista olisivat suuresti helpottaneet detaljien arvostelusta. Sotapvk.t käsittivät kyllä tapahtumien aika-

taulut, upseerien menemiset ja tulemiset, luettelot kunkin taistelun kaatuneista ja haavoittuneista, annetut tehtävät ja välistä tietoa vihollisestakin, mutta etenkin tiedot taistelujen kulusta ja tuloksista olivat vajavaisia, joskus ne puuttuivat kokonaan. Toisinaan ei vain osattu tapauksia ottaa päiväkirjaan, kun ei käsitetty niiden merkitystä. Sen sijaan sotasaaliitten luetteleminen on tärkeää.”²⁹

Kuhmon taisteluissa talvisodassa mukana olleiden joukkojen sotapäiväkirjojen taso on tosiaankin vaihteleva, mikä pätee yleisellä tasolla lähes kaikkiin sotapäiväkirjoihin. Vastaavan ilmiön on artikkelin laatija omassa arkistotutkimuksessaan (perehdyttyään useisiin satoihin sotapäiväkirjoihin) toistuvasti joutunut toteamaan. Sotapäiväkirjoissa kerrotaan usein päivittäiset tapahtumat lyhyinä mainintoina ilman kellonaikoja. Monilla mainituilla seikoilla ei ole merkitystä taistelutapahtumia tutkittaessa.³⁰

Tammisaloon tulkinta saa tukea talvisodassa JR 27:n I pataljoonan komentajana toimineelta Eino Lassilalta. Lassila kiteytti puutteiden syitä seuraavasti:

”Pataljoonani sotapäiväkirja on hyvin puutteellinen ja useasti harhaanjohtava, mikä johtuu siitä että noiden taisteluiden aikana ei paljoa kiinnitetty huomiota kirjallisiin hommiin, vaan lepoon silloin kun ei taisteltu.”³¹

Vastaavaan päätelmään on päätyneet myös talvisodan aikaisia Taipaleen puolustuslohkon taisteluita tutkinut Sorko. Hänen mukaansa JR 29:n (myöh. JR 20) sotapäiväkirja: ”on ajallisesti vaillinaisen ja muutenkin jotenkin ylimalkaisesti pidetty.”³²

Tilanne ei siis olennaisesti parantunut myöskään jatkosodassa. Sotapäiväkirjojen laatu oli paikoin heikko, etenkin hyökkäysvaiheessa. Esimerkkinä mainittakoon Kevyt Osasto 15:n sotapäiväkirjatilanne heinäkuulta 1941. Tuolloin osasto oli Hämekosken taisteluissa Laatokan Karjalassa yhteistoiminnassa Sissipataljoona 2:n kanssa. Ari Hirvosen mukaan molempien joukkojen sotapäiväkirjat joko puuttuvat, ovat niukkoja tai muuten vajavaisia, mikä vaikeuttaa ensimmäisten taisteluiden rekonstruointia. Hirvonen päättelee sotapäiväkirjoihin nojautuen, ettei Kevyt Osasto 15:n esikunnassa ole ajoittain ollut ”kovin tarkkaa kuvaa etulinjan tapahtumista”. Hirvonen selittää merkintöjen epämääräisyyttä tottumattomuudella taistelutoimintaan. Päätelmä tukee Laaksosen tutkimustuloksia talvisodan loppuvaiheessa Kannaksella käydyistä taisteluista. Laaksosen mukaan esikunnilla ei ollut oikeanlaista tilannekuvaa, ja että sama vaivasi keskeisten komentajien arvioita rintamatilanteesta.³³

Samalta suunnalta saattaa olla toisistaan poikkeavia tapauksia. Esimerkiksi käy Uhtuan–Kiestingin suunta. III Armeijakunnan esikunnan (III AKE:n) operatiivisen osaston ja Ryhmä Fagernäsin sotapäiväkirjat ovat Jukka Lehdon mukaan

huolellisesti pidettyjä ja informatiivisia. Sen sijaan Ryhmä J:n sotapäiväkirjoissa on paljon toivomisen varaa.³⁴

Sitä paitsi Matti Lauerma muistuttaa osuvasti, että juuri sotilasjohtajien lisääntyneiden muiden kiireiden vuoksi ”sotapäiväkirjoihin tuoreeltaan tehdyt merkinnät ovat lyhyitä ja hätäisiä”.³⁵ Puutteita on erityisesti suullisten käskyjen ja ilmoitusten merkitsemisessä, koska ne vilkkaan vaiheen aikana jäivät helposti merkitsemättä muistiin. Öhquist kävi itse kesäkuun 1944 lopulla Kannaksella jatkosodan IV AKE:ssa toteamassa, että armeijakunnan:

”komentajan puhelimet soivat yhtenään, ilmoituksia saapui ja komentaja itse jakeli käskyjä oikealle ja vasemmalle sekä antoi neuvoja ja ohjeita samalla kun esikunnan muutkin upseerit olivat kuumeisessa toiminnassa. Pienen tauon sattuessa kehoitin komentajaa merkitsemään muistiin ainakin tärkeimmät saamistaan tiedoista ja antamistaan käskyistä.”³⁶

Kyseinen armeijakunnan komentaja (Taavetti Laatikainen) kuitenkin vastasi: ”Nyt ei kirjoiteta vaan nyt tapellaan.” Tämä vaikeutti asioiden tutkimista jälkikäteen. Öhquist joutui työnsä puolesta perehtymään sellaisiin tapahtumasarjoihin ja epäonnistumisiin, jotka johtivat komentajien poistamiseen päällikkyydestä.³⁷

Lassilan ja Öhquistin näkemykset ovat uskottavia. Kiivaiden taisteluiden ja syvän uupumuksen keskellä tapahtumien ylöskirjaaminen ei varmasti ole ollut prioriteetti. Toinen selitys voi olla, että vilkkaan vaiheen tuoksinassa tilanteet muuttuvat alinomaa, eikä tuolloin yksinkertaisesti ole ollut mahdollisuutta pitää täsmällisesti sotapäiväkirjaa.

Yleensä komentajat elivät siinä hetkessä ja ennakoivat tulevaa. Öhquistin mukaan johtajan omakohtaiset muistiinpanot täydentävät oivasti sotapäiväkirjaa. Hän osasi monipuolisen kokemustaustansa ansiosta asettua historioitsijan asemaan. Öhquistin mielestä komentajan tuli siis itse pitää päiväkirjaa, johon tämä merkitsi ”kaiken, minkä hän tekee ja kokee ja jolla voidaan ajatella olevan – vaikkapa vain vähäistä – merkitystä myöhemmälle tutkimukselle”. Sisältö saattoi kuitenkin olla identtinen viralliseen sotapäiväkirjaan nähden. Öhquistin mukaan komentajan ei tullut erotella mahdollisia yksityisluontoisia seikkoja, vaan kirjata nekin päiväkirjaansa. Öhquist noudatti itse neuvoaan ja piti päiväkirjaa, josta oli hyötyä myös hänelle itselleen. Hän julkaisi päiväkirjansa nimellä Vinterkriget ur min synvinkel – Talvisota minun näkökulmastani³⁸. Komentajalla on aikaa, esikunnalla ei. Sitä paitsi hermostunut komentaja saattoi helposti puuttua liiaksikin esikuntaupseereidensa toimintaan.³⁹

Kuten edellä on mainittu, sotapäiväkirjat eivät ole täydellisiä. Paavo Junntila muistuttaa osuvasti, että asiakirja ei välttämättä ole riittävä peruste tilanteen tulkinnaalle. Junntilan mukaan:

”kirjoitetuista käskystä ja sotapäiväkirjamerkinnoista kykenemme näkemään vain osan niistä vaikutteista, joiden alaisina niin komentajat kuin sotajoukotkin toimivat. Asiakirjasta ei esim. yleensä ilmene ylemmän esimiehen moitteita, ei väsymystä, pelkoa tai kapinahalua, mitä niin johtajat kuin johdettavatkin mahdollisesti ko. ajankohtana tunsivat ja kuitenkin näillä tekijöillä on saattanut olla ratkaiseva osuus asiakirjassa mainittuun suoritukseen.”⁴⁰

Kysymys luotettavuudesta

Voidaanko sotapäiväkirjoja pitää pätevinä lähteinä kuten Airo esittää? Ne ovat virallisia asiakirjoja, joita voidaan Lauerman mukaan periaatteessa pitää ”melko luotettavina”, koska laatijat tuntevat yleensä asiansa ja se taas vähentää virheiden vaaraa. Lisäksi ne syntyvät virkavastuun alaisina, jonka pitäisi niin ikään periaatteessa taata, etteivät laatijat kirjoita muunneltua totuutta tai he eivät ainaakaan tekisi tahallisia tai huolimattomuusvirheitä.⁴¹

Sotatieteen laitoksen sotahistorian toimistossa toimineet historiantutkijat kommentoivat Talvisodan historia -teossarjan II osassa sotapäiväkirjoja. Niitä käytettiin pyrittäessä luomaan kuva tilanteen kehityksestä. Tutkijat tekivät ällistyttävän löydön:

”On voitu todeta, että karkeasti ottaen noin kolmannes niistä (talvisodan sotapäiväkirjoista) on joko epäluotettavia tai puutteellisia: jälkikäteen ’puhtaaksikirjoitettuja’ tai niin huolimattomasti pidettyjä, että niistä puuttuu monia tärkeitä tapahtumia.”⁴²

Talvisodan historian III osaan kirjoittanut ja prosessin läheltä kokenut Antti Juutilainen pitää lukua uskottavana ja oikeansuuntaisena myös Laatokan Karjalassa taistelleen IV AK:n osalta. Tuo päätelmä tukee puolestaan Öhquistin alussa siteerattua huolenaihetta, vaikka kenraali ei täsmentänytkään, mitä sotapäiväkirjoja hän oli käynyt läpi. Myös Laaksonen vahvistaa, että Kannaksen tapauksessa komppaniatason aineiston vertailussa paljastuu ”paljon ristiriitaisuuksia”. Usein oman ennenaikaisen irtautumisen tai neuvostojoukkojen sisäänmurron syypäänä pidetään naapuriyksiköitä. Laaksonen päättelee, että päällystö käyttää toisia syyttäessään sotapäiväkirjoja omien virheidensä legitimoimnin välineinä. Vastavasti Kannaksella kesällä 1944 toimineiden joukkojen sotapäiväkirjoista voidaan Tiihosen mukaan hahmottaa Kannaksen murtumisen syytä. Sellaisia ovat muun muassa naapurien syyttely, miehien ja ampumatarvikkeiden vähyys, omat johtajatappiot ja vastustajan voima (josta käsitykset olivat yleensä liioittelevia). Tiiho-

sen mukaan ”tilanne koettiin sitä hankalammaksi mitä vähemmän omat suunnitelmat – jos niitä edes oli – onnistuttiin toteuttamaan”.⁴³

K. J. Mikolan mukaan sotapäiväkirjat ovat keskeisiä sotahistorioitsijoiden käyttämiä lähteitä, mutta niihin liittyy suuria ongelmia. Mikola esittää perusteltuna johtopäätöksensä seuraavan:

”Sodassa mukana olleet tietävät varsin hyvin ettei kaikki, mitä sotapäiväkirjoissa tai taistelukertomuksissa on kirjoitettuna, pidä paikkaansa. Niissä on jopa tahallista asiain kaunistelua ja oman osuuden korostamista, mutta varsinkin senhetkisten tietojen puutteesta johtuvia virhemerkintöjä.”⁴⁴

Päämajan operatiivisen osaston sotapäiväkirjaa Tiihonen pitää puolestaan luotettavana sen vuoksi, että osastopäällikkö tarkasti heti puhelimella tiedusteluelimiltä ja joukoilta saatujen tietojen ristiriitaisuudet. Alempien johtoportaiden sotapäiväkirjojen tilanne on toinen. Niihin kirjatut tiedot saattavat olla radiolla saatuja, puhelimella tulleita, omakohtaisesti koettuja, vetäytyvien sotilaiden kertomia, huhuja tai päällystön käsityksiä tapahtuneesta. Esimerkiksi Kannaksella kesällä 1944 viestiyhteydet eivät toimineet häirinnän ja tykkitulen vuoksi. Näin ollen sotapäiväkirjoja laadittiin kertomuksia ja huhuja mukaillen.⁴⁵

Koska merkinnät on saatettu tilanteen pakosta tehdä useita päiviä myöhemmin, laatija on siis saattanut unohtaa olennaisia seikkoja. Tiihonen tosin väittää, ettei muutaman päivän viiveellä olisi juurikaan vaikutusta luotettavuuteen. Hän myöntää kuitenkin, että epätarkkuudet lisääntyvät ja kontrollikirjoitusta on mahdollisesti syytä epäillä. Toki kirjoitusvirheet tms. kertovat omaa karua kieltään esimerkiksi pitäjän tietomäärästä ja piittaamattomuudesta jne. Lisäksi kirjoitusvirheet, oiotut ja yliviivatut sanat, reunahuomautukset ja lisäykset paljastavat tunnelmista: kiireestä, pelosta, jännityksestä, väsymyksestä sekä hermopaineesta. Talvisodan loppuvaiheen kiire heijastuu selvästi sotapäiväkirjojen laatuun ja edelleen luotettavuuteen.⁴⁶

Sotapäiväkirjoihin merkityt tapahtumat eivät aina välttämättä ole edes tapahtuneet. Yleisellä tasolla voidaankin väittää, että sotapäiväkirjoihin kirjatut maininnat eivät niinkään kerro todellisuudesta. Sotapäiväkirjat antavat pikemminkin kuvan siitä, millaiseksi tilanne kulloinkin käsitettiin. Niitä lukemalla saattaa pahimmassa tapauksessa saada peräti virheellisen kuvan tapahtumista. Pitäjä on näet saattanut kirjoittaa huolimattomasti tai ei välttämättä ole ollut tietoinen siitä, ettei tiettyä toimenpidettä ole suoritettu tai etteivät joukot ole täyttäneet annettua käskyä. Tällaista oli havaittavissa ainakin talvisodan JR 64:n II pataljoonassa Suomussalmella. Laatokan Karjalassa alkuvuonna 1940 taistelleen JR 39:n 2. komppanian päällikkö Kosti Kauppinen totteli kyllä komppaniansa saa-

mia hyökkäyskäskyjä ja ilmoitti pataljoonansa esikuntaan, että ”hyökätty on”, vaikka hän todellisuudessa oli tehnyt lähettinsä kanssa ainoastaan muutamia syöksyjä kohti tulivoimaista Itä-Lemetin Kenraalimottia. Vastaavasti jatkosodan JP 6:n sotapäiväkirjan laatija, luutnantti V. Nissi, muistuttaa, että kesän 1944 viivytysvaiheessa käskyt annettiin suullisesti, ja ne olivat toistuvasti myöhässä. Lisäksi pataljoonan alistussuhteet muuttuivat usein. Näin ollen käskyjä ei voitu aina noudattaa, mikä ei välttämättä näy sotapäiväkirjassa, varsinkin kun se laadittiin muistinvaraisesti.⁴⁷

Jos tutkisi jatkosodan JR 9:n historiaa ja käyttäisi III/JR 9:n osalta ainoastaan joukkoyksikön sotapäiväkirjoja, jäisi yllättäen huomaamatta, että 413 pääosin Ilomantsin rajapitäjästä kotoisin ollutta miestä kieltäytyi elokuun 1941 lopussa ylittämästä vanhaa valtakunnan rajaa. Tapaus oli suurin kieltäytymistapaus keuhkokuumeella 1941. Sitä ei kuitenkaan jostain syystä ole laisinkaan kirjattu pataljoonan sotapäiväkirjaan, ja tapauksen yksityiskohdat joudutaan selvittämään muusta asiakirjamateriaalista.⁴⁸

Edellä kuvatun kaltaiset ongelmat eivät ole tyypillisiä vain Suomen armeijassa. Toisen maailmansodan suurissa armeijoissa tilanne oli ilmeisesti samansuuntainen. Öhquist, joka tutustui myös Saksan armeijan arkistoihin, toteaa, etteivät saksalaisetkaan sotapäiväkirjat aina olleet täydellisiä ja luotettavia. Puna-armeijassa niitä pidettiin vasta divisioonatasolla (poikkeuksellisesti rykmenttitasolla). Venäläisiä sotapäiväkirjoja koskevat osittain samanlaiset ongelmat kuin suomalaisia sotapäiväkirjojakin, mutta Juri Kilinin mukaan sikäläiset tappiolistat ovat erityisen epäluotettavia.⁴⁹

Sotapäiväkirjojen vääristely

Sotapäiväkirjojen sijoittaminen menneisyyden kenttään ei yleensä aiheuta tutkijalle suurempia vaikeuksia, eikä aitoudenkaan selvittäminen tavallisesti tuota suurta päänvaivaa. Ajoittaminenkin on perin yksinkertainen toimenpide. Sotapäiväkirjoissa kuitenkin kuhisee virheitä, eikä ikäviä asioita ole aina haluttu päästää päivänvaloon. Laaksonen uskookin, että argumentteja on lisätty sotapäiväkirjoihin jälkikäteen, ja niitä on muutenkin tarkoituksellisesti vääristely. Toisinaan ”väärentämisen” taustalla on ollut kyse itsesensuurista.⁵⁰

Kannaksella talvisodan loppuvaiheissa käytyihin taisteluihin perehtynyt Laaksonen muistuttaa, että komentajat saattoivat valita pitäjän, mikä johti siihen, että sotapäiväkirjojen kirjoitustyyli on apologettinen. Vaikka lopputulos olisi ollut epäonnistuminen, komentajan kunnian suojeleminen menee muiden seikkojen edelle.

Tästä esimerkkeinä ovat vastustajan ylivoiman ja tappioiden liioittelu. Laaksosen mukaan värittämistä tai korjaamista on voinut tapahtua urakehityksen varmistamisen vuoksi: esimiehen mielistelemiseksi, virheiden peittelemiseksi tai rangaistusseurausten pelosta. Komentaja on saattanut pelätä asiakirjojen sisältävän hänelle epäedullista aineistoa. Niilo Tammissalon mukaan esimerkiksi Yrjö Hakasen pataljoonan (JR 65:n I pataljoona) sotapäiväkirjassa on talvisodan Kuhmon taisteluihin liittyen ”tarkoituksellisia poisjättämissä ja muunnoksia”. On siis monia syitä, miksi yksittäisen sotilaan on järkevää peitellä kiusallisia tapahtumia ja selitellä parhain päin omia epäonnistumisiaan. Se on inhimillistä. Asianomainen tekee havaintonsa etupäässä omasta ja saamansa tehtävän näkökulmasta. Hän saattaa kysyttäessä esittää olettamukset tai huhut varmoina tietoina. Hän saattaa asioiden sivuuttamisen tai vähättelyn ohella myös liioitella kokemuksiaan. Virheitä hän ei hevillä myönnä ja pitää muita vastuullisina. Tällainen tendenssimäisyys heijastuu Lauerman mukaan sotatoimista kertovassa aikalaismateriaalissa sekä myöhemmin kerätyssä muistitiedossa. Haastattelut eivät siis välttämättä auta asioiden täsmentämisessä, sillä vuosikymmenien kuluttua esimerkiksi pelon vuoksi tehdyt suoritukset eivät tunnu samoilta.⁵¹

Sotapäiväkirjojen kaunistelun voi Laaksosen mukaan havaita erityisesti vertailemalla niiden sisältämiä eroja, jotka paljastavat, onko ne laadittu taistelun aikana vai myöhemmin. Olennaisia tekijöitä laatimisajankohdan selvittämisessä ovat saapumispäivämäärä Sota-arkistoon, niissä käytetty esitystyyli ja johdonmukaisuus. Jos sotapäiväkirja on tyylielty ja johdonmukainen, se on luultavasti myöhemmin tehty. Vaikkei sotapäiväkirjassa olisikaan suoranaisia valheita, niistä voi löytyä ainakin muunneltua totuutta. Sotapäiväkirjoja on myös hävitetty tai vääristelty tarkoituksella, jos on ollut vaara niiden joutumisesta vihollisen haltuun.⁵²

Öhquist otti esimerkikseen tositarinan erään tykistöluutnantin urakasta. Tämä oli joutunut laatimaan jälkikäteen sotapäiväkirjan, koska sen pito oli unohtunut ja ne piti lähettää tarkastusta varten ylemmälle taholle. Luutnantti yritti parhaansa, mutta lopputulos ei kelvannut komentajalle, vaan tämä käski korjaamaan ja kaunistelemaan, koska joukon toiminta ei esiintynyt riittävän edullisessa valossa. Luutnantin mukaan hänen esimiehensä keksi omasta päästään lisäyksiä.⁵³

Tarkastuskäytäntö

Sotapäiväkirjojen laatu riippuu myös niiden pidon valvonnasta. Tarkastuksessa ja valvonnassa on noudatettu vaihtelevia käytäntöjä. Mikäli upseeri ei pitänyt so-

tapäiväkirjaa, sellaisen pito tapahtui yleensä hänen valvonnassaan, ja mahdollisesti esitetyt tiedot ja näkemykset ovat itse asiassa häneltä peräisin. Talvisodan JP 4:ssa tiedustelu-upseeri Merjamo jäljensi kaikkien suullisten käskyjen pääsisällöt sotapäiväkirjaan sekä toisti kirjoitetun komentajan sanelun jälkeen. Tällä tavoin kyettiin varmistamaan käskyn sisältö sekä esikunnassa että komppanioissa. Toisinaan sotapäiväkirjoissa on peräti sivuittain mainintoja siitä, että komppanianpäällikkö on tarkastanut ne sisällön ja siisteyden osalta.⁵⁴

Talvisodan päätyttyä IV AKE päätti tarkistaa sen joukkojen sotapäiväkirjojen tarkkuuden ja yhteneväisyyden. Samalla käskettiin alajohtoportaita ja joukkoja laatimaan erillisiä kertomuksia sodasta ja sitä edeltäneistä ja seuranneista vaiheista. Taustalla oli tulevan sotahistoriallisen tutkimuksen tarpeet. Käskyssä kirjoitettiin:

”Edellä sanotun tarkoituksena on kuten jo on mainittu pelastaa vastaista tutkimusta varten unohduksiin joutumasta sellainen, varmasti hyvinkin runsas ja tärkeä aines, joka toistaiseksi on vain muistivaraisesti niiden henkilöiden tiedossa, jotka ovat erilaisissa tehtävissä olleet mukana ja siten helpottaa sodan historian tutkimusta.”⁵⁵

Jatkosodassa Rukajärvellä toimineen JR 10:n II pataljoonan komentaja Toivo Hannila ei ollut erityisen kiinnostunut sotapäiväkirjoista, mutta taistelukertomusten luonnoksista hän pyyhitytti pois kaikki siviililuonteiset ilmaukset.⁵⁶

Eräät veteraanit ovat pitäneet velvollisuutenaan oikaista sotapäiväkirjojen sisältämää informaatiota. Tuollaiset lisäykset on tallennettu pikkukokoelmiin. Esimerkiksi Pentti Perttuli oikaisi 12. Prikaatin (12. Pr:n) II pataljoonan sotapäiväkirjaa erillisellä lisäyksellä erään vuonna 1942 käydyn taistelun osalta. Oikaisuussaan hän huomautti, että kyseinen sotapäiväkirja oli virheellinen vihollisen toiminnan, omien alistussuhteiden sekä taistelun yksityiskohtien kuvauksen suhteen. Perttuli arveli, ettei informaatio ollut kulkenut sotapäiväkirjan pitäjän tietoon.⁵⁷

Havaintoja sotapäiväkirjojen tulkinnasta ja käytöstä

Sotapäiväkirjoja koskevat samat ongelmat kuin esimerkiksi henkilöhistoriallista lähteestä. Muistelmien ja päiväkirjojen kohdalla muistetaan aina painottaa tiukan lähdekritiikin välttämättömyyttä. Sotapäiväkirjoja näkee usein siteerattavan tai referoitavan täysin kritiikittä. Ehkäpä oletetaan, että kun aineisto syntyy tapahtumien aikana ja keskellä, sen sisältämät tiedot olisivat automaattisesti totta. Jo pelkästään

tavallisista asiakirjoista poikkeavan laatimistavan (pidetty osaltaan myöhempää tutkimusta varten) pitäisi johtaa hälytyskellojen sointiin ja hillitä liian pitkälle menevien päätelmien tekoa.

Lähdetietojen vertaaminen toisiinsa on lähdekritiikin keskeinen menetelmä. Näin toimimalla Talvisodan historia -sarjan kirjoittajat kykenivät rajaamaan virheellisyyksiä ja vähentämään puutteellisuudesta aiheutuvaa epäluotettavuutta; tutkijat ”ristikuulustelivat” ylempien, alempien ja rinnakkaisten johtoportaiden sotapäiväkirjoja. Seppo Klemettilä on Kuhmossa talvisodassa käytyjä taisteluja tutkiessaan havainnut, että jonkin joukkoyksikön (pataljoonan) tai -osaston (rykmentti) taisteluvaiheet saattavat löytyä aivan toisen joukon sotapäiväkirjasta, kun oman joukon päiväkirja keskittyy epäolennaisiin tai vähemmän tärkeisiin tapahtumiin.⁵⁸ Mikola korostaa lisäksi taustan hyvää tuntemusta johtopäätösten teon edellytyksenä. Hän kiteytti asian ja antoi hyödyllisen neuvon:

”Usean sotapäiväkirjan rinnakkaisvertailu auttaa jo usein erottamaan jyvät akanoista ja työn yhteydessä kehittyvä kokonaisnäkemys auttaa löytämään yksipuolisuudet.”⁵⁹

Sotapäiväkirjoihin pätee siis sama W. Bauerin 1920-luvun lopulla esittämä sääntö kuin muuhunkin historialliseen aineistoon: lähdetietoa voidaan pääsääntöisesti pitää totena, jos se mainitaan samansisältöisenä vähintään kahdessa toisistaan riippumattomassa lähteessä.⁶⁰

Puuttuvat sotapäiväkirjat vaikeuttavat toisinaan tietojen vertailua. Samat tapahtumat tulee siksi haarukoida eri lähteistä. Sotapäiväkirjoja on käytettävä niiden keskinäisen vertailun ohella rinnakkain eri portaiden kirjeistön, päiväkäskyjen ja muun asiakirjamateriaalin sekä muistitiedon ja yksityisten päiväkirjojen kanssa, nykyään jopa venäläisen arkistoaineksen kanssa. Kun käytössä on useita versioita samasta kertomuksesta, on selvitettävä, onko niiden välillä riippuvuutta, ja jos on, niin minkälaista; mikä versio on originaali jne. Yksi Talvisodan historia -sarjan III-osan päälähteistä oli IV AKE:n sotapäiväkirja, jota oli ”mallikelpoisesti pidetty”. Siihen verrattiin divisioonien, rykmenttien, pataljoonien ja patteristojen sekä komppanioiden ja patterien sotapäiväkirjoja sekä muiden säilyneiden asiakirjojen tietoja.⁶¹

Sotapäiväkirjoista ilmi käyviin tietoihin on siis johdonmukaisesti suhtauduttava epäillen, sillä niissä viitatus käskyt antavat tutkijalle pahimmillaan vain viitteitä siitä, mitä olisi pitänyt tapahtua. Niitä ei voi sellaisenaan käyttää jäänteinä todellisista tapahtumista. Tilanneilmoitukset paikkasivat osittain talvisodassa Kannaksella taistelleiden joukkojen sotapäiväkirjojen aukkoja, mutta tämä koski ainoastaan ylempiä johtoportaita (rykmenttitasolta ylöspäin). Pataljoona-patte-

risto-tasolta ei kirjallisia tilanneilmoituksia löydy, mikä on saattanut johtua kiireestä tai välinpitämättömyydestä.⁶²

Sotapäiväkirjojen liiteaineistoista on monissa tapauksissa löydettävissä oleellisin tieto (kirj. huom.). Liitteet saattavat sisältää muun muassa taistelukertomuksia, jotka laadittiin jälkeinpäin, jopa sodan päättymisen jälkeen. Ne olivat koosteita, joiden sisältö oli usein tarkastettu. Talvisodan Lapin ryhmän johto kiinnitti kuitenkin tammikuun 1940 lopulla huomiota taistelukertomusten puuttumiseen. Ryhmän esikunnassa koettiin erityisen vaikeaksi selvittää siihen mennessä käytyjen taisteluiden kulku, mikä oli johtamisen ja tulevan toiminnan kannalta välttämätöntä. Näin ollen kenraalimajuri K. M. Wallenius käski joukkojaan pitämään huolellisesti sotapäiväkirjojaan sekä viipymättä laatimaan *K.O. I*:een kirjattujen ohjeiden mukaisesti taistelukertomukset kaikista käymistään taisteluista. Ohjeiden mukaan komppanioista ja vastaavista ylöspäin oli laadittava mahdollisimman pian taistelun jälkeen "luotettava ja selvä" taistelukertomus, joka piti lähettää ylemmälle johtoportaalalle. Suuremmilta joukoilta riitti ylimalkaisempi kertomus. Talvisodan historian kirjoittajille ne olivat myöhäisestä laatimisajankohdasta huolimatta antoisinta materiaalia. Ne myös korvasivat puuttuvia sotapäiväkirjoja. Kannaksen taisteluiden osalta muistivirheet korjattiin vertaamalla taistelukertomuksia sotapäiväkirjoihin, käskyihin ja tilanneilmoituksiin.⁶³

Otettaessa kantaa sotapäiväkirjojen sisältämien tietojen luotettavuuteen on pyrittävä selvittämään ensin tehokkaasti toimineet ja vaikeuksiin joutuneet yksiköt. Tällä tavoin voidaan löytää merkkejä kontorollikirjoittamisesta. Jos sotapäiväkirjasta ei löydetä syytä tapahtumille, on syytä epäillä kontorollikirjoittamista. Näin ollen tutkijan on koko ajan vertailtava eri ajoilta peräisin olevien sotapäiväkirjojen esitystapoja.⁶⁴ Jalkaväen toimintaa tai taktiikkaa tutkivien on syytä tutustua myös tukevien aselajien, erityisesti tykistön, edustajien laatimiin sotapäiväkirjoihin.

Tutkijan työtä ja tulkintaa saattaa osaltaan vaikeuttaa sotapäiväkirjan pitäjän käsiala; pääsääntöisesti ne on kirjoitettu lyijykynällä, jonka jälki on vuosien saatossa himmentynyt. Varsinaiset paleografiset taidot eivät kuitenkaan yleensä ole tarpeen. Myös itse vihot saattavat olla haalistuneita, tahriintuneita tai osin pala-neita.

Toisen maailmansodan aikaiseen sotapäiväkirja-aineistoon ei yleensä kohdistu minkäänlaisia käyttörajoituksia. Käyttäjän kannalta on kuitenkin lievästi ongelmallista, että alkuperäisiä sotapäiväkirjoja saa nykyään käyttöönsä ainoastaan mikrofilmeinä (mf).⁶⁵ Kaikissa mf-rullissa ei ole mukana sisällysluetteloa, mikä johtaa niiden työekonomisesti tuskastuttavaan läpikäyntiin. Sotapäiväkirjat myös jatkuvat eri rullilla, ja toisinaan niiden kuvauksessa on sattunut kömmähdyksiä.

Jälkikin on välistä heikkoa; se korostaa osittain kuvatun aineiston haaleutta ja käsialan himmeyttä tehden tutkijan työstä hankalaa. Paperikopioiden ottaminen mf-rullilta on verraten kallista ja kopioiden laatu voi olla heikko. Ensiarvoisen tärkeä liiteaineisto on yleensä kuvattu toiselle rullalle kuin varsinainen sotapäiväkirja. Toisaalta on hyvä, että esimerkiksi samaan yhtymään kuuluneiden joukko-osastojen, -yksiköiden tms. sotapäiväkirjat saattavat parhaimmillaan mahtua yhdelle mf-rullalle. Sota-arkiston verkkosivuilta puuttuu vielä tätä kirjoitettaessa sotapäiväkirjojen hakumahdollisuus.

Sotapäiväkirjojen käytöstä suomalaisessa historiantutkimuksessa

Sotatapahtumia tutkivalle sotapäiväkirjojen läpikäyminen on välttämätöntä. Varsinaiselle operatiiviselle tutkimukselle, jota ei enää paljoakaan tehdä, ne ovat suorastaan korvaamattomia.⁶⁶ Suomalaiset sotahistorialliset tutkimukset ja joukko-osastohistoriikit ovat pääosin perustuneet sotapäiväkirjoihin, päiväkäskyihin ja kirjallisuuteen. Joissakin tapauksessa painetut ja kommentoidut sotapäiväkirjat⁶⁷ korvaavat historiikit. Monissa tutkimuksissa ja historiikeissa (kuten myös paikallishistoriallisissa julkaisuissa ja sukututkimuksissakin) sotapäiväkirjoja hyödynnetään kritiikittä tai vertailematta niiden sisältämiä tietoja muuhun lähdeaineistoon. Valitettavan monesta julkaisusta puuttuvat riittävän tarkat lähdeviitteet tai niitä ei ole laisinkaan. Viiteaparaatti on yleisimmin jätetty pois kaupallisen kustantajan vaatimuksesta. On hyvä tietää, että monen tutkimuksen viitteillä varustettu versio löytyy joko Sota-arkistosta tai Maanpuolustuskorkeakoulun kirjastosta.

Nuoren polven sota-ajan sosiaalishistorian tutkija Maria Lähteenmäki on tehnyt huolimatonta lähdetyötä kirjaansa *Jänkäjääkäreitä ja parakkipiikoja* varten. Hän on kirjoittanut talvisodasta itsenäisen pääluvun ”Raateen sankareita”. Siinä Lähteenmäki on pyrkinyt lähestymään poikkeusoloja sodankyläläisten kokemusten kautta. Hän seuraa Riipin kylän miesten vaiheita talvisodan rintamalla. Näin tehdessään hän tukeutuu ensisijaisesti JR 27:n 8. komppanian sotapäiväkirjaan. Kyseinen sotapäiväkirja on kuitenkin varsin ylimalkaisesti pidetty, ja sen todistusvoimassa on ongelmia. Siitä huolimatta Lähteenmäki ottaa annettuina päälähteeseensä merkityt tiedot ja referoi niitä suoraan jääden ikään kuin sotapäiväkirjamerkintöjen vangiksi. Näin ollen osa hänen olettamuksistaan jää vaille pohjaa. Lähteenmäki on kyllä pyrkinyt vertailuun ja käyttänyt JR 27:n III pataljoonan sotapäiväkirjaa, mutta häneltä on jäänyt huomaamatta sen liiteaineistoon kuuluva 8. komppanian päällikön, V. Vierimaan laatima selostus, jolla tämä täy-

dentää voimassa olleiden ohjeiden mukaisesti komppaniansa puutteellista sotapäiväkirjaa helmikuun 1940 tapahtumien osalta. Lähteenmäki olisi saanut lisävalaistusta aiheeseensa myös kenraalimajuri Hjalmar Siilasvuon *Kuhmo talvisodassa* -kirjaa varten laadituista, taistelukertomusten tyyppisistä toimintakertomuksista. Niiden joukossa on myös kertomus edellä mainitun pataljoonan toiminnasta Kuhmossa. Kertomuksesta olisi selvinnyt monia Lähteenmäen päähenkilöiden käyttäytymistä selittäviä seikkoja. Samalla Lähteenmäelle olisi tarjoutunut hyvä tilaisuus liittää Riipin miesten osuus paremmin osaksi Kuhmon suunnan kokonaistilannetta.⁶⁸

Ongelmat tiedostaen

Lopuksi on syytä palata tämän artikkelin alkuun eli Öhquistin ja Airon näkemyksiin sotapäiväkirjojen lähdearvosta. Öhquistin lausumassa on puolensa, mutta on liioiteltua väittää, ettei sotapäiväkirjoilla ole minkäänlaista arvoa. Airo, joka puolestaan esittää sotapäiväkirjojen olevan totta, antaa aivan liian myönteisen ja harhaanjohtavan kuvan niiden laadusta ja luotettavuudesta. Airo ohittaa tässä artikkelissa esiin tuodut potentiaaliset ongelmat. Tosin hän viime kädessä säilyttää vastuun pitäjien harteille. Kumpikaan kenraali ei ole täysin oikeassa. Säilyneiden sotapäiväkirjojen taso on itse asiassa monenkirjava. Ne ovat tavalla tai toisella epätäydellisiä, mikä on johtunut pitäjistä ja valvonnan vähyydestä. Sotapäiväkirjojen laadinnassa ei useinkaan ole noudatettu Airon peräänkuuluttamia ohjeita. Lisäksi sotapäiväkirjojen edustavuus vaihtelee suuresti. Niiden sisältämät tiedot saattavat olla lakonisesti ja sekavasti ilmaistuja. Ne ovat paikoin hyvinkin aukollisia, suppeita, pintapuolisia sekä toisinaan siloteltuja ja korjailtuja. Näin ollen osa sotapäiväkirjoista on kiistämättä epäluotettavia lähteitä.

Sotapäiväkirjoilla on myös runsaasti hyviä puolia. Sotatapahtumista kiinnostuneille ne ovat välttämättömiä sekä myös pääosin autenttisia ja päteviä lähteitä. Sotapäiväkirjat muodostavat ikään kuin perusaineksen, jonka ympärille kaivataan lihaa. Tiukkaa lähdekritiikkiä soveltamalla niitä voidaan hyvin hyödyntää tutkimuksen aineistona. Sotapäiväkirjoja on käytettävä keskenään vertaillen ja rinnakkain muun lähdeaineiston kanssa.

Tutkijan on myös tunnistettava sotapäiväkirja-aineiston puutteet ja niiden käytön rajat. Käsiala, musteen haihtuminen sekä mikrofilmikuvausten paikoin kehno jälki saattavat osaltaan aiheuttaa tulkinnallisia vaikeuksia. On niin ikään muistettava, että sotapäiväkirjat ovat viime kädessä laatijoidensa subjektiivisia kertomuksia tapahtuneesta ja todistavat pääasiassa tilannekuvasta. Pelkkään so-

tapäiväkirja-aineistoon perustuva kritiikitön sotahistoriallinen tutkimus latistuu helposti tapahtumahistorialliseksi kuvaukseksi, jonka totuuspohja saattaa jäädä huteraksi. Näin ollen yksinomaan sotapäiväkirjoihin nojaavien tutkimusten arvo voidaan monissa tapauksissa helposti asettaa kyseenalaiseksi.

Epilogi: Nykyajan johtamisväline?

Sotapäiväkirjojen pitämisen periaatteet eivät olennaisesti ole muuttuneet sitten 1920-luvun. Sota-ajan kokemukset tiedostettiin kuitenkin selvästi ja ne heijastuvat sotien jälkeisessä ohjeistuksessa. Ohjeet ovat täsmentyneet, mutta itse asiassa tämä tapahtui jo lähes 50 vuotta sitten vahvistetussa *Esikuntaohjesäännössä* (1957). Nykyiset sotapäiväkirjalomakevihkojen pito-ohjeet ovat lähes sanasta sanaan kyseisen *EsikO:n* tekstiä. Ohjeissa korostetaan esimerkiksi kellonaikojen täsmällisyyttä sekä puhutteluissa, neuvotteluissa ja käskynantotilaisuuksissa tehtyjen muistiinpanojen viemistä sotapäiväkirjaan. Samoin määrätään tietojen tarkistamisen jälkeen varmentamaan nimikirjoituksella tapahtunut. Liitteisiin ehdotetaan oheistettavaksi valokuvia. Sotien aikana perusyksiköt laativat omat sotapäiväkirjansa, mutta nykyään ohjeistus edellyttää – kuten vuoden 1927 *K.O. I:kin* – sitä vasta joukkoyksikkötasolta ylöspäin (itsenäisessä toiminnassa oleva perusyksikkö on poikkeus). Nykyisin lähtökohtana pidetään sitä, että sotapäiväkirjoja tarvitaan ”sodan aikana usein vaadittavien selostusten, selvitysten ja taistelukertomusten laadinnassa”. Nykyiset ohjeet eivät myöskään unohda tutkimuskäyttöä, eivätkä sotakokemusten kokoamista, tarkistamista ja vertailua. Operaatikot ovat yhä vastuussa siitä, että tärkeät merkinnät saataisiin viipymättä – tai vähintään kerran vuorokaudessa – kirjatuiksi yhtymän sotapäiväkirjaan.⁶⁹

Yhtymätasolla keskeisessä roolissa on operaatiopäällikkö, jonka pitäisi vastata yhtymän kokonaistoiminnasta ja tapahtumista pidettävästä sotapäiväkirjasta. Komentajan ja esikuntapäällikön olisi määräajoin tarkistettava sotapäiväkirjan sisältö. Käytännössä sotapäiväkirjan kokoamisesta huolehtii suunnitteluosa. Tilannekeskus ja taistelunjohtokeskus vievät sotapäiväkirjaan tietoja oman toimintansa osalta, kun taas muiden toimialojen edellytetään enää pitämään yllä tapahtuma- ja toimenpideluettelo. *Yhtymän esikuntaoppaan luonnoksessa* (2005) vilautetaan mahdollisuutta, että sotapäiväkirjaa ja tapahtuma- ja toimenpideluettelo voidaan ylläpitää esikunnan sisäisessä tietoverkossa, mikä mahdollistaa tapahtumien kirjaamisen kunkin omissa työpisteissä. Sähköisessä muodossa olevasta sotapäiväkirjasta käsketään ottamaan vähintään kahdesti vuorokaudes-

sa paperitulosteet arkistointia ja tiedon varmistamista varten. On huomattava, etteivät läheskään kaikki lasertulostimet tee arkistointikelpoista jälkeä.⁷⁰

Sotapäiväkirja ei varsinaisesti ole johtamisväline, mutta sitä voidaan osittain hyödyntää valvonnan apuna. Siitä voidaan jälkikäteen tarkistaa tehdyt toimenpiteet. Sotapäiväkirjoihin kirjatusta historiatiedosta voidaan myös oppia ja sitä voidaan tiettyyn rajaan saakka käyttää johtajakoulutuksessa; sotapäiväkirjasta on parhaimmillaan löydettävissä jopa syy–seuraus-suhteita. Sotapäiväkirjoihin on dokumentoitu (tosin analysoimattomana raakafaktana) joukon toiminta sekä tilannekuvan kehitys kaikkein epävarmuustekijöineen ja tilannetietoisuuteen liittyvine ongelmineen. Sotapäiväkirjamerkinnot ovat silti olennainen osa sitä tietojärjestelmää, joka säilyttää ja tuottaa tietoa komentajalle päätöksenteon pohjaksi.⁷¹

Näyttää vahvasti siltä, että sotapäiväkirjaa ei koeta rauhan aikana kovinkaan merkitykselliseksi asiakirjaksi vaan pikemminkin eräänlaiseksi välttämättömäksi pahaksi. Sen pito määrätään jollekin tehtäväksi, ja pitäjä joutuu omatoimisesti lukemaan ohjeet ilman sen suurempaa koulutusta. Käytänteet ovat vaihtelevia, ja varmasti pidossa esiintyy myös viime sotien kaltaista välinpitämättömyyttä. Harjoitusten loppuvaiheen tietotulvan ja valvomisen myötä sekä purkamistoimenpiteiden painaessa päälle voi olla, että sotapäiväkirjan täydentäminen saattaa jäädä toisarvoiseksi tehtäväksi.⁷²

MATI-työssä mukana olleet eivät ole unohtaneet sotapäiväkirjaa. Tavoitteenä näyttää olevan, että perinteisen sotapäiväkirjan tulee korvaamaan sähköinen versio. Tulevaisuuden sotapäiväkirja muodostunee järjestelmässä olevista tilannekuvatallenteista, sähköisestä viestipäiväkirjasta sekä sähköisistä käskyistä. Kenties jossakin vaiheessa on mahdollisuus saada aikaiseksi sotapäiväkirja ilman erillistä leikkaa ja liimaa -toimintoa. Onneksi ei ole enää normi, että kaikki harjoituksissa syntyvä materiaali käskettäisiin hävittää. Harjoituksia johtaneet esikunnat voivat hyödyntää palvelimille tallennettua edellisten harjoitusten sähköistä materiaalia tulevien harjoitusten suunnittelun pohjana. On tietysti hyvä pitää mielessä, että kaikille perustettaville johtoportaille ja joukoille ei riitä nykyaikaisimpia johtamisvälineitä, joissa tieto tallentuu automaattisesti niiden muihin ja on siltä myöhemmin kaivettavissa esiin.⁷³

Sotapäiväkirjojen todistusvoimaisuuden, käytettävyyden ja säilyvyyden turvaaminen tuleville polville on huomattava haaste. Laajoissa – ja otoksina suppeissakin – harjoituksissa pidettävät sotapäiväkirjat ovat voimassa olevien ohjeiden mukaisesti pysyvästi säilytettäviä asiakirjoja (paperimuodossa). Arkistonmuodostaja määrittelee kuitenkin oman tarpeensa: miten kauan tietoja tarvitaan? Vaikka puolustusvoimien piirissä ei tällä hetkellä tarvittaisikaan sotapäiväkir-

ja-aineistoa, tutkimuksen tarpeet olisi syytä huomioida asianmukaisella tavalla myös sähköisen asiakirjanhallinnan aikakautena. Sota-arkisto on näillä näkymin siirtymässä vuoden 2008 alusta osaksi arkistolaitosta. Kansallisarkiston SÄHKE-hanke on kehittänyt vaatimukset ja toimintamallit valtion viranomaisille, jotta nämä voivat muodostaa sähköisiä asiakirja-aineistoja ja siirtää ne sähköisessä muodossa arkistolaitokseen. On auttamatta liian myöhäistä miettiä sotapäiväkirjojen tai niitä vastaavien sähköisten dokumenttien säilyttämisvaihtoehtoja mahdollisen kriisin uhatessa tai sellaisen jo puhjettua.⁷⁴ Sotapäiväkirjalla on ollut ja tulee vastaisuudessaakin olemaan merkitystä tutkimuksen lähteenä.

Viitteet

- ¹ Öhquist, Harald, Sotapäiväkirjojen arvo lähdeaineistona. Sotilasaikakauslehti n:o 10, marraskuu 1961, 437. Öhquistin artikkeli oli alunperin julkaistu vuonna 1953 Ny Militär Tidskriftissä. Lasse Laaksonen luonnehtii Öhquistia, joka oli myös lakioppinut, ”muotosidonnaiseksi ja pikkutarakaksi” mieheksi, jolla oli vahvoja näkemyksiä. Laaksonen, Lasse, Todellisuus ja harhat: Kannaksen taistelut ja suomalaisten joukkojen tila talvisodan lopussa 1940. Helsinki 1999, 395.
- ² Lukkari, Matti (haastattelu) & Myllö, Heikki (teksti), ”Sodankäynti on perin yksinkertaista”. Sotilasaikakauslehti n:o 2, helmikuu 1978, 111.
- ³ http://www.collectionscanada.ca/05/0518/051806/05180601_e.html. luettu 18.8.2006. Kanadassa on digitoitu ensimmäisen maailmansodan sotapäiväkirja-aineistoa ja siitä on tehty tietokanta, josta voi tehdä hakuja. Ks. http://www.collectionscanada.ca/02/020152_e.html.
- ⁴ Tiedonannot Jukka Partaselta ja Ilkka Korhoselta 18.8.2006.
- ⁵ Ks. esimerkiksi War Diaries: An Anthology of Daily Wartime Diary Entries Throughout History. Toim. Taylor, Irene & Alan. Edinburgh 2006.
- ⁶ Tiedonanto Riia Viitaselta 17.8.2006. Jatkosodan historian kirjoitustyön ensimmäisenä vaihtoehtona pohdittiin 1940-luvulla laajan lähdejulkaisun toimittamista. Kaikki sotapäiväkirjat ja runsaasti muuta materiaalia käsittävä lähdejulkaisu olisi palvellut tutkijoita. Vaihtoehdosta luovuttiin aineiston suuren määrän ja sen sisältämien toisarvoisten tietojen vuoksi. Mikola, K. J. & Reini, K. O., Esipuhe. Teoksessa Suomen sota 1941–1945 I, Kuopio 1965, 18–19; Syrjö, Veli-Matti, Sotiiin ja puolustuslaitokseen liittyvät asiakirjat. Teoksessa Orrman, Eljas & Pispala, Elisa (toim.), Suomen historian asiakirjalähteet. Porvoo 1994, 53; Tiedonanto Heikki Haloselta 15.6.2005; Sota-arkiston internetsivut <http://www.sota-arkisto.fi>, luettu 11.5.2006.
- ⁷ Sorko, Kimmo, Suvannon salpa. Jyväskylä 2004, 11; Sorko, Kimmo, Seiskan sotatie – Jääkäripataljoona 7 1941–1942. Jyväskylä 1995, 10; Öhquist 1961, 437; Rönkkönen, Teuvo, Mikä on sotapäiväkirja? Teoksessa Tuntematon sota. Porto 1991, 46; Tiihonen, Tapio, Karjalan Kannaksen suurtaistelut kesällä 1944. Helsinki 2000, 21–22 alaviitteet 2–3; Tarkki, Uuno, Taistelu Viipurista 20.6.1944. Jyväskylä 1996, 161. Vrt. esimerkiksi JP 6:n sotapäiväkirja kesäkuulta 1944. Spk. 14005, Sota-arkisto (käytetty lyhennettä SARk).
- ⁸ Lauerma, Matti, Sotahistorian tutkimuksen problematiikkaa ja metodiikkaa. Tiede ja ase n:o 35. Joensuu 1977, 91.
- ⁹ Halstin päiväkirja sisältää varsin autenttisia tunteja, sillä hän kirjoitti sen keväällä 1940 ja lähetti käsikirjoituksensa Otavalle. Sotasensuuri esti sen julkaisun, ja teos näki päivänvalon vasta 1970-luvun alussa. Tuossa vaiheessa Halsti poisti kuitenkin käsikirjoituksesta joitakin vähämerkityksellisiä katsomiaan seikkoja. Halstin erityisansioksi on katsottava se, ettei hän korjannut aikalaisten vääriä käsityksiä. Halsti, Wolf H., Talvisodan päiväkirja. 7. painos. Keuruu 1989, 7–8.

- ¹⁰ Toki voidaan kyseenalaistaa ne perusteet, joiden nojalla aineistoa kerättiin; oliko siinä havaittavissa esimerkiksi tendenssimäisyyttä. Laaksonen 1999, 29–30. Ruudun kokoelma löytyy Sota-arkistosta signumilla Pk-1483. Lasse Laaksonen mukaan Ruudun vihkot ovat autenttisia lähteitä, mutta niiden taustakonteksti on toisinaan vaikeasti pääteltävissä. Tiedonanto Lasse Laakoselta 19.6.2006.
- ¹¹ Renvall, Pentti, Nykyajan historiantutkimus. Porvoo 1965, 203–204; Sorko 2004, 11.
- ¹² E/Kev.Os. 13:n sotapäiväkirja 17.1.1940. Spk. 2186, SARk; HRR:n taistelukertomus 10.–20.6.1944. Pk-1582/1, SARk; Sotapäiväkirjaa koskevia ohjeita ja määräyksiä; Tiihonen 2000, 24–25; Laaksonen 1999, 27; Lukkari, Matti, Iisalo eteen: Soturiveljesten tarina. Keuruu 2005, 46.
- ¹³ Esikuntaopas: Ohjeita armeijakunnan ja divisioonan esikuntien työskentelyä varten. Helsinki 1939, 18; Esikunnan virkaohjeet. Helsinki 1939, III:4; Aarnio, Matti, Talvisodan ihme. Jyväskylä 1966, 360; Osmo Rasilon haastattelu 12.7.2005; Palaste, Onni, Raappanan miehet. Juva 1996, 76; Kukkonen, Martti, Osasto Partisen toiminta Ilomantsin taistelussa heinä–elokuun vaihteessa 1944. Kapteenikurssi 52:n tutkielma taistelukoulussa 1979, 13; Lauerma 1977, 89.
- ¹⁴ Öhquist 1961, 439; Tiihonen 2000, 22 alaviite 3.
- ¹⁵ Armeijakunnan talvisotaharjoitus v. 1937: Harjoituksen kulku arvosteluineen. Helsinki 1938, liite 12, 264–279; Kenttäohjesääntö I osa. Helsinki 1927, 38–39; Sotaharjoitusohjesääntö. Helsinki 1939, 24; Syyskuussa 1939 käyty kirjeenvaihto sotilasläänien esikuntien ja puolustusministeriön koulutustoimiston välillä. Koul.os./PIM. Salaista ja yleistä kirjeistöä 1939, T 17644/71, SARk.
- ¹⁶ Sotapäiväkirjaa koskevia ohjeita ja määräyksiä. Viime sodissamme voimassa olleiden virallisten sotapäiväkirjalomakevihkojen sisäkanteen painettu ohjesivu. Pito-ohjeet oli kirjattu myös Kenttäohjesäännön I osaan (Helsinki 1927, kohta 57, 37–38). Ohjeet ovat pitkälti samansuuntaisia kuin ruotsalaisessa Förslag till Fälttjänstreglement -ohjesääntöluonnoksen I osassa vuodelta 1928 (kohta 56, 165–166).
- ¹⁷ Rönkkönen 1991, 46; Juutilainen, Antti, Mottien maa: IV Armeijakunnan sotatoimet Talvisodassa. Juva 1985, 66.
- ¹⁸ Sotapäiväkirjaa koskevia ohjeita ja määräyksiä.
- ¹⁹ Sotapäiväkirjaa koskevia ohjeita ja määräyksiä.
- ²⁰ Kojo, Mikko, Osasto Pajarin ja jalkaväkirykmentti 52:n tiedustelu-upseerina talvi- ja jatkosodassa. Suomen historian pro gradu -tutkielma Jyväskylän yliopistossa 2004, 71–72.
- ²¹ Sotapäiväkirjaa koskevia ohjeita ja määräyksiä; Tiihonen 2000, 20–21 alaviite 2.
- ²² Sotapäiväkirjaa koskevia ohjeita ja määräyksiä; Öhquist 1961, 436; Kenttäohjesääntö I 1927, 39; Rönkkönen 1991, 46.
- ²³ Sota-arkiston sotapäiväkirja 22.6.1941–4.5.1943. Sota-arkiston virka-arkisto. Hhd, SARk (samassa kansiossa on Sota-arkiston johtajan muistivihkoja); Tiedonanto Ilkka Korhoselta 18.8.2006; Laaksonen 1999, 26; Syrjö 1994, 246; Rönkkönen 1991, 45.
- ²⁴ Laaksonen 1999, 26; Simo Mäkisen (talvisodan 9.DE:n tiedustelutoimiston päällikkö) haastattelu 25.3.1972. Haastattelija Kalevi Usva. J. K. Usva: Talvisota, Osa 3. Haastatteluja P-SR 1972, SARk; Tiihonen 2000, 20–21, 24.
- ²⁵ Kojo 2004, 9; Hahtela, Martti, Juutilainen, Antti & Salmela, Väinö, Taisteleva JR 9: Jalkaväkirykmentti 9 1941–1944. 2. korjattu painos. Joensuu 1992, 202; Tiedonanto Ilkka Korhoselta 18.8.2006.
- ²⁶ Syrjö 1994, 245; Laaksonen 1999, 26–27; Tiihonen 2000, 25.
- ²⁷ Rönkkönen 1991, 46; Soikkanen, Timo, Talvisodan henki. Teoksessa Leskinen, Jari & Juutilainen, Antti (toim.), Talvisodan pikkujättiläinen. Porvoo-Helsinki-Juva 1999, 250; Osasto Pajarin sotapäiväkirja 13.3.1940. Spk. 2460, SARk; Kojo 2004, 9, 52; 10./JR 10:n sotapäiväkirja 4.9.1944. Spk. 10111, SARk.
- ²⁸ Syrjö 1994, 245.
- ²⁹ Niilo Tammisaloinen kirjekopio Otto Vallelle 3.6.1969. Pk-1227/1, SARk, 3–4.
- ³⁰ Klemettilä, Seppo, 9. Divisioonan suunnitelmat ja niiden toteuttaminen Kuhmon taisteluissa tammii–maaliskuussa 1940. Suomen ja Skandinavian historian pro gradu -työ Helsingin yliopistossa 1973, 2.
- ³¹ Eino Lassilan kirje Kalevi Usvalle 7.5.1972. J.K. Usva: Talvisota, Osa 3. Haastatteluja P-SR 1972, SARk.

- ³² Sorko 2004, 11.
- ³³ Hirvonen, Ari, Kaltimosta Kopovaan: Enolaisen Kevyt Osasto 15:n tie 1941–1942. Jyväskylä 2001, 14, 56; Laaksonen 1999, 356–360.
- ³⁴ Lehto, Jukka, Kenraalin ja everstien sota: Kenraalimajuri Siilasvuon henkilö- ja johtosuhteet eversti Fagernäsin ja everstiluutnantti Turtolan joukkoihin jatkosodan hyökkäysvaiheessa 1941. Suomen historian pro gradu -tutkielma Joensuun yliopistossa 2005, 10.
- ³⁵ Lauerma 1977, 88.
- ³⁶ Öhquist 1961, 437.
- ³⁷ Öhquistin mukaan moni viesti jäi ylös kirjaamatta myös suurehkoissa, rauhan aikana järjestetyissä sotaharjoituksissa. Siitä huolimatta Öhquist piti rauhanajan harjoitusten sotapäiväkirjoja täydellisempinä kuin sodanaikaiset vastaavat. Tämän hän selitti erotuomarien läsnäolon psykologisella vaikutuksella. Taktisia tai operatiivisia toimenpiteitä eivät erotuomarit voi simuloida tai näyttää toteen niiden todellista vaikutusta, mutta sen sijaan esikuntatyöskentelyn puutteita he voivat helposti osoittaa viittaamalla ohjesääntöihin. Öhquist 1961, 437–439.
- ³⁸ Ks. Öhquist, Harald, Vinterkriget 1939–40 ur min synvinkel. Helsingfors 1949/Talvisota minun näkökulmastani. Porvoo 1949.
- ³⁹ Öhquist 1961, 440. Laaksonen on havainnut, että Öhquistin kirjaversio eroaa ”ajoittain selkeästi” arkistoiduista alkuperäisistä päiväkirjoista (ks. Pk-1205/5–6, SArk). Laaksonen 1999, 28. A.E. Martolan muistelmateos Sodassa ja rauhassa (Keuruu 1973) perustuu hänen omiin päiväkirjoihinsa (ks. Pk-1440/31, SArk). 21. Divisioonan komentajana talvisodassa toimineen Niilo Hersalon päiväkirjat ovat informatiivisia ja tarkkaan dokumentoituja (ks. Pk-1894/1, SArk). Sota-arkiston entinen johtaja Risto Ropponen esitti kerran vakavissaan, että komentajille pitäisi jakaa tyhjä päiväkirja, että heidän toiminnastaan jäisi edes jotakin jälkiä arkistoihin. Tiedonanto Antti Juutilaiselta 30.1.2006.
- ⁴⁰ Junttila, Paavo, Sotahistorian merkityksestä upseerikasvatuksessa ja erityisesti sen osuudesta Sotakorkeakoulun opetuksessa. Sotilasaikakauslehti n:o 2, maaliskuu 1959, 57.
- ⁴¹ Lauerma 1977, 90.
- ⁴² Talvisodan historia, II osa. Porvoo 1978, 12.
- ⁴³ Tiedonanto Antti Juutilaiselta 6.8.2005; Laaksonen 1999, 27; Tiihonen 2000, 23.
- ⁴⁴ Mikola, K.J., Näkökohtia sodan 1941–1945 virallisen historian toimittamisesta. Sotilasaikakauslehti n:o 1, tammikuu 1961, 29.
- ⁴⁵ Tiihonen 2000, 21.
- ⁴⁶ Klemetilä 1973, 2–3; Tiihonen 2000, 22 alaviite 3; Laaksonen 1999, 25–26.
- ⁴⁷ Jalkanen, Jukka, Eräs talvisodan joukkueenjohtaja ja hänen joukkueensa. Jyväskylä 1993, 47; I/JR 39:n sotapäiväkirja 21.1.–15.2.1940 ja 15.2.–29.2.1940. Spk:t 1515–1516, SArk; Tiedonanto Timo Yrjölältä 14.5.2006; JP 6:n sotapäiväkirja kesäkuulta 1944. Spk. 14005, SArk; Tiihonen 2000, 21 alaviite 2.
- ⁴⁸ Hahtela, Juutilainen & Salmela 1992, 106; E/III/JR 9:n sotapäiväkirja 30.8.1941. Spk. 10022, SArk.
- ⁴⁹ Öhquist 1961, 438; Tiedonanto Juri Kiliniltä 17.6.2006.
- ⁵⁰ Laaksonen 1999, 26.
- ⁵¹ Laaksonen 1999, 27; Niilo Tammisaloon kirjekopio Otto Vallelle 3.6.1969. Pk-1227/1, SArk, 4. Ks. myös Hakanen, Yrjö, Sisulla... Erään täydennyspataljoonan kohtalot Suomussalmella ja Kuhmossa. Turku 1969, passim; Lauerma 1977, 93, 103–105; Junttila 1959, 57; Hirvonen 2001, 15–16.
- ⁵² Laaksonen 1999, 26–27; Hirvonen 2001, 15–16.
- ⁵³ Öhquist 1961, 437.
- ⁵⁴ Aarnio 1966, 360. JP 4:n sotapäiväkirja kirjoitettiin myöhemmin koneella puhtaaksi. Kirj. huom.2./JR 37:n sotapäiväkirja 5.2.1940. Spk. 1437, SArk. Kanadalaiset arkistoviranomaiset havaitsivat, että ensimmäisestä maailmansodasta laaditut sotapäiväkirjat ovat ohjeista huolimatta vaihtelevia. Näin ollen he lähettivät vielä sodan kestäessä henkilökuntaa rintamalle ohjeistamaan joukkoja sotapäiväkirjojen pidossa. Opetuksesta huolimatta aineiston taso jäi vaihtelevaksi. http://www.collectionscanada.ca/05/0518/051806/05180601_e.html. luettu 18.8.2006.
- ⁵⁵ IV AKE:n käsky 5.4.1940. Tsto III/13.DE, salaista ja yleistä kirjeistöä 1940, Liite 56. P 8250, SArk.

- ⁵⁶ Osmo Rasilon haastattelu 12.7.2005.
- ⁵⁷ Pentti Perttulin oikausut II/12.Pr:n sotapäiväkirjan tekstiin koskien 15.8.1942 käytyä taistelua. Saapunut Sota-arkistoon 14.4.1992. Pk-2005/1, SArk.
- ⁵⁸ Talvisodan historia II. Porvoo 1978, 12–13; Klemetilä 1973, 2.
- ⁵⁹ Mikola 1961, 29.
- ⁶⁰ Dahl, Ottar, Historiantutkimuksen metodiopin peruspiirteitä. Tapiola 1971, 47; Lauerma 1977, 105–106. Vrt. Renvall 1965, 218–222.
- ⁶¹ Tiihonen 2000, 21 alaviite 2; Talvisodan historia III. Porvoo 1978, 12.
- ⁶² Talvisodan historia II 1978, 13.
- ⁶³ LRE:n kirje 28.1.1940. Tsto III/ Lapin Ryhmän Esikunta – Osasto Willamon Esikunta, salaisista ja yleistä kirjeistöä 1939–1940. P 1643/1, SArk; KO I 1927, 39; Talvisodan historia II 1978, 12.
- ⁶⁴ Tiihonen 2000, 20–21 alaviite 2, 24.
- ⁶⁵ Tiedonanto Heikki Haloselta 15.6.2005.
- ⁶⁶ Syrjö 1994, 244.
- ⁶⁷ Ks. esimerkiksi I/JR 15:n sotapäiväkirja. Hämeenlinna 1952, 1./PPP 6:n sotapäiväkirja vuodelta 1939–1940. Rauma 1971 sekä Rajajääkäripataljoona 1: Kuvitettu sotapäiväkirja 1941–1944. Toim. Sakari Särkisilta. Loimaa 1993.
- ⁶⁸ Lähteenmäki, Maria, Jänkajääkäreitä ja parakkipiikoja: Lappilaisten sotakokemuksia 1939–1945. Vammala 1999, 28–43; V. Vierimaan laatima selostus 8./JR 27:n toiminnasta 3.–25.2.1940. III/JR 27:n sotapäiväkirjan liitteenä. Spk. 1281, SArk; A. K. Airimon laatima toimintakertomus AIII/JR 27:n osallistuminen Kuhmon taisteluihin 19.1.–13.3.40”. 27.12.1940. Aineistoa Hj. Siilasvuon tekemään ”Kuhmo talvisodassa” 1944. T 2574, SArk. Ks. myös Siilasvuo, Hj., Kuhmo talvisodassa. Helsinki 1944, passim.
- ⁶⁹ Ohjeet sotapäiväkirjan pitämisestä. Nykyisin käytössä olevan sotapäiväkirjalomakevihkon sisäkanteen painettu ohjesivu. Vrt. Esikuntaohjesääntö. Mikkeli 1957, liite 2, 184–187.
- ⁷⁰ Yhtymän esikuntaoppaan luonnos 2005. Maanpuolustuskorkeakoulu 7.4.2005, kohta 7.6, 71–87; Ohjeet sotapäiväkirjan pitämisestä.
- ⁷¹ Keskustelut Kari Jylhän, Antti Pyykösen ja Joni Lindemanin kanssa heinä–elokuussa 2006.
- ⁷² Keskustelut Antti Pyykösen, Joni Lindemanin ja Vesa Tuunaisen kanssa heinä–elokuussa 2006.
- ⁷³ Keskustelut Antti Pyykösen, Pasi Kesselin, Joni Lindemanin ja Vesa Tuunaisen kanssa touko–elokuussa 2006. Läntisen Maanpuolustusalueen esikunnan järjestämässä harjoituksissa syntyneitä aineistoa on saatu jonkin verran Sota-arkiston kokoelmiin. Tiedonanto Ilkka Korhoselta 18.8.2006.
- ⁷⁴ Tiedonannot Tomi Rasimukselta 3.8.2006 ja Ilkka Korhoselta 18.8.2006; Ohje Pysyvästi säilytettävien sotaharjoitusasiakirjojen arkistointi 17.11.2004; Helsingin Sanomat 7.6.2006.